

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

1 (299)

ҚАҢТАР – АҚПАН 2015 ж.
ЯНВАРЬ – ФЕВРАЛЬ 2015 г.
JANUARY – FEBRUARY 2015

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі

Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к ең с е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мұрадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устименко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК
С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабиков**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. фил. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18,
www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2015 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

[www:nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz) / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2015

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 196 – 200

**SOME ASPECTS OF ETHNOSEMANTICS
IN ANCIENT TURKIC TRADITION**

A. Aoubaquir

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: ancient Turkic cult-memorial complexes, archaeology, ethnography, turkology, Mongolian studies, Central Asia, Kazakhstan, Turkic peoples, customs, worldview.

Abstract. In the article the author describes ethno semantic features of the ancient Turkic cult-memorial complex. The article presents a new insight into some traditions which existed in the social system of the ancient Turks and cult-memorial complexes, as well as gives examples of continuity in the traditions of Turkic peoples.

УДК: 94 (574); 03.81.37, 39.29.15; 03.61.91, 03.41.91

**КӨНЕ ТҮРІК ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕРІ
ЭТНОСЕМАНТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ**

А. Әубәкір

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: көне түрік ғұрыптық кешендері, археология, этнография, түріктану, моңғолтану, Орта Азия, Қазақстан, түрік халықтары, жосын-жоралғы, дүниетаным.

Аннотация. Автор көне түрік ғұрыптық кешендерінің этносемантикалық ерекшеліктерінің кейбір қырлары жайында жаңа ұсыныстар көтереді. Атап айтқанда, көне түріктердің қоғамдық-әлеуметтік болмысында, ғұрыптық кешендерде атқарылатын кейбір жосын-жоралғылардың дүниетанымдық мәні сөз болып, олардың сарқыншақтары қазіргі түрік халықтарында молынан кездесетіндігі айтылады.

Ғұрыптық кешендердің басында марқұмды ақтық сапарға жөнелту, ас беруден өзге қандай дәстүрлі ғұрыптық, мәдени-рухани, әлеуметтік-саяси іс-шаралар өткендігі туралы дөп басып айту қиын. Дегенмен, археологиялық материалдар мен жазба ескерткіштері негізінде киелі-культтік кешенде ғұрыптық жосындардың кейбір түрлерінің нақты өткендігі белгілі болса (марқұмды соңғы сапарға шығарып салу, жетісін, қырықын беру, жылдық асын өткізу), онда өзге де ғұрыптық жосындардың (достыққа, ымыраластыққа ант беріп андасу, Ұлыс күнін қарсы алу, тасаттық беру, ру-тайпа көсемдерінің түрлі саяси жиындары және тағы басқалар) өту мүмкіндігі туралы тек болжам ғана айта аламыз.

Дүниетанымдық ғұрыптық шаралардың басында «абыздар» мен бақсылар жүргендігі белгілі. Ғұрыптық кешеннің құрылысын жүргізу, бітіктастарға мәтіндік жазулар (жыр, жоқтаулар) жазу, қайтыс болған адамды соңғы сапарға шығарып салу және тағы басқа ғұрыптық іс-шараларды атқару, оларды басқару міндеті бақсыларға жүктелсе керек. Тыва, Хакасия мемлекеттерінде «бақсыны» «қам» деп атайды [1]. Қазақтарда сақталынған «қам жеу», «халықтың қамын жеу» тіркестерінің байырғы мәні осы атауда жатса керек. Тывалықтар буддизм мен тәңірлік дүниетанымды синкреттік тұрғыда қатар ұстанады. Тывалық түріктанушы ғалым Кызыл-Маадыр Симчиттің айтуынша, осы күнге дейін марқұмды шығарып салу рәсімінде бақсылар аруақпен тілдесуге

тырысып, марқұмның ақтық тілектерін сұрайды [2]. Туған-туыстары өмірден өткен адамның тілегін бұлжытпай орындайтын салт сақталыпты. Қазақ халқы да «аманатқа қиянат жоқ» деп, хәл үстіндегі адамның ең соңғы тілегін сұрап қалып, соңғы аманатты орындауды парыз санайды. Бұл тылсыммен тілдесетін бақсылардың жойылған кезде дәрменсіз елдің аруақтың аманатын көзі тірісінде сұрап қалуға тырысқан әрекетіне ұқсайды. Сондай-ақ, бұл түбі бір түрік жұртының танымдары әлі күнге бір-бірінен тым алшақ кете қоймағандығын аңғартады.

Ежелгі түріктермен қоса, қазақтарда да қара суды теріс ағызатын күдіретті бақсылардың болғандығы туралы Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан еңбектерінде, шетелдік саяхатшылардың жазбаларында жиі ұшырасады. Шоқан Уәлиханов бақсыны қазақтар ертеде «оңған» деп атағаны туралы жазады. Қызыл-Маадыр Симчиттің баяндауынша, Тыва аймақтық диалектісінде бақсыға байланысты бірнеше атау бар. Олар: «хам», «бөө», «удыған» [2]. Мұндағы «удыған» мен біздегі байырғы бақсы атауы «оңғанмен» үндестік бары назар аудартады.

Этнограф Ақселеу Сейдімбек өз еңбектерінде, бақсылық жайында, әсіресе қазақ халқын құраған көптеген ру-тайпалардың таңбасы бар Ұлытауды табиғаттың өзінен тамыр тартар өзгеше сипатты ғұрыптық кешен десек, оның айналасынан бақсылар моласының көптеп кездесетіндігіне ерекше назар аударады. «Ел тағдырымен кіндіктес киелі жұртты бұрынырақта Тәңірімен тілдес бақсылар шырайлайтын болған. Ұлытау төңірегінде бақсы молаларының молдығы назар аударады. Кішітаудан бас алатын Ащылы өзенінің Дулығалы өзеніне құяр тұсындағы дөң үстінде қыпшақтан шыққан әйгілі Қойлыбай бақсының сұпы моласы тұр, Сарысу өзенінің төменгі сағасында Бесба-ладан шыққан Малақай бақсының моласы тұр, тағы да сол Сарысу бойында, Манадыр ішінде Бел-гібай моласының шығыс жағында бағаналыдан шыққан Айдарлы бақсының бейіті тұр, Кеңгір бойында «көктен тоқбақ түсіп бақсылық қонған» әйгілі Тоқбақ (Асан) бақсының бейіті тұр, Ұлы-таудың солтүстік-шығысында қалмақтың қыз бақсысына қарағайдан қиып салған әсем мұнара әлі де жақсы салынған қалпында тұр» дейді Ақселеу Сейдімбек [3]. Бақсылардың ғажайыптары тура-лы деректерді жиі кездестіреміз. Л.Н.Гумилевтің «Көне түркілер» кітабындағы мына жолдар бақ-сылықтың тамыры тереңде екендігінен хабар береді: «Фирдоусидың «Шаһнамасында» Герат шаһарының қасында байырғы түркілер мен парсы қолбасшылары Бахрам Чубиннің айқасы жөнінде бір хикая бар. Фирдоусидың дастаны көптеген өзге де бастаухаттармен: табари, Саалиби, Балами, Мирхонд, Себеостармен, VII ғасырдағы беймәлім сирялық автормен, X ғасырдағы пар-сылық белгісіз автормен мұқият салыстырылды, соның нәтижесінде Фирдоусидың сол бірінші бастаухатта, айтылған авторлардан гөрі дәлірек келтіргені дәлелденді. Фирдауси хикаясында басқа авторлар тастап кеткен, бірақ біз үшін аса маңызды жәйттер бар. Фирдаусидың түркілердің дуалау-шылық өнері (бақсылық өнері – А.Ә.) суреттейді. Оқиға шешуші шайқас алдында Бахрам Чубиннің қорқынышты түс көруінен басталады. Оның түсінде, түркілер шетінен ақырған арыстанға айнылап кетіп, өзінің әскері тасталқан болып жеңіліп қалыпты. Ктезифонға баратын жолды жаулар басып алып, мұның өзі жан сауғалап жаяу келеді екен. Мұндай жаман ырымға қарамастан, Бахрам айқасты бастайды. Түркілер парсыларды қорқыту үшін дұшпандарын дуалауға кіріседі. Дуақанттар аспанға от тастап өртейді де, сол арқылы аңыратып жел шақырып, қара бұлттарды үйіреді, сөйтіп, аспаннан парсылардың үстіне оқ жаудырады...» [4]. Мұнда Л.Н.Гумилевтің дуақанттар дегені бақсылар болса керек. Ел аузында аспанды қара түнекке айналдырып, найзағай ойнататын бақсы-лар туралы жиі айтылатынын есіңізге алыңыз.

«Юебань туралы хикаяда күнді суытып, жаңбыр жаудыра алатын бақсы туралы сөз болады. Жужандармен соғыс кезінде Юебаньның дуақанттары қарлы боранды шақырып, оны жужандарға жібереді, сосын жужандар ішінде суықтан үсігендер соны көбейіп кетеді де, олар жорықты тоқта-тып, кейін қарай тартып тұрады. Бұл аңызды жеткізген Григорий Турский. Ауарлар франктермен соғысып жатқанда, ауар дуақанттары күнді күркіретіп, қара дауыл шақырады, сондай найзағай фр-нак лагеріне соғып, жай түсіреді де, олар жеңіліп қалады. Тағы да сондай күдірет наймандарда болған деген сыбыс бар. Рашид-ад-Дин дерегінде, Жамұқа бастаған тайпалар құрамдастығы Шың-ғыс ханға қарсы жорық ашқан кезде (1201 ж.) найман дуақанттары жойқын дауыл шақырады, бірақ оның әрекетін есептегенде жаңылып кетеді де, бұлардың өзін жайпап кетеді, бұл Шыңғысның жеңіске жетуіне қатты көмектескен» [4] дейді Л.Н. Гумилев. Барлық оқиғада да табиғат апатын қолдан тудырып, дауыл тұрғызу сөз болады. Табиғаттың тылсым сырын ұққан бақсылардың ауа-райын болжап қана қоймай, оны өзгерту мүмкіндігі болды ма деген сауал туындайды. Ғұрыптық

кешендердің ең бір көркем жерлерде орналасуы кездейсоқ болмаса керек. Бізде құрбандық шалып, тасаттық беріп, құрғақшылықта жауын жауғанын тілейтін салт әлі күнге сақталған. Көшіп-қонған көшпелі тайпалар табиғаттың терең сырын ұғып қана қоймай, кемелдік деңгейге жеткен абыз-бақсылардың көмегіне сүйенгенді де теріс көрмген тәрізді. Ал абыздар тарапынан өткізілетін рәсімдер ғұрыптық кешендерде атқарылғанға ұқсайды. Осы орайда Ақселеу Сейдімбектің «Қазақ әлемінен» мына бір үзіндіні келтіруді жөн деп таптық. «Көшпелілер табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білген, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған. Мұның өзі олардың моральдық-этикалық қалыптарына айналған. Сондықтан да, көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, дала-орман, табиғат құбылыстары, тіптен аспан денелеріне дейін баршасы «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданады. Мәселен, Еуразия көшпелілерінің соңғы тұяғы қазақтар күні бүгінге дейін «күн күлімдеді», «жұлдыз жымындады», «күннің көзі», «таудың басы», «қамыстың саусағы», «жердің төсі», «судың беті», «жылдың басы», «жылдың аяғы», «шөптің тамыры», «ағаштың өзегі», «долы дауыл», «қатал қыс», «ерке самал» т.б. дейді. Немесе аспандағы айдың өзгерісін қалт жібермей бақылап отырып көшпелі қазақ «ай туды», «ай толды», «ай сола бастады», «ай өлді» деп отырады. Айдың тууы мен солуының және толысуы мен солып жоғалуының арасы әрқайсысы 14 тәуліктен 28 тәулік болады. Яғни, 4 апта. Енді осыған қоса, «өлген ай» мен «туған айдың» арасында көзге көрінбейтін 2 тәулік бар. Әлгі, «ай өлді» немесе «өліара» дейтіні осы. Міне, бұл сияқты сөз тіркестерінің баршасы көшпелі қазақтың қоршаған орта мен табиғат құбылыстарын тек қана «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданатынын көрсетеді. Ғасырлар бойы қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының қасиет-болмысын қалт жібермей бақылау арқылы көшпелілер өздерінің білік-тәжірибесін шындап отырған» [3] дейді этнограф-ғалым.

Бірнеше жыл бұрын Моңғолия аймағынан өте көне музыкалық аспап табылды. Ғалымдардың бір тобы оны қобыз десе, келесі бір тобы оны домбыраға балайды. Ал германиялық зерттеушілер аспаптың бүйірлеріндегі тесіктерге сүйене отырып адырна деген болжам жасайды. Бірақ, мойысып келген мойыны қобызға көбірек келеді. Қобыз бақсылардың негізгі аспабы екендігі белгілі. Музыкатанушы Зәбира Жәкішова «... 950 жылы түркілер Қытайға барғанда шанағына бала сыйып кететін нарқобыз апарған, оның дауысы түн ішінде тартқанда талай жерге дейін естіліп тұрады екен» дерек береді. Сондай үлкен нарқобыздың бірі – XVIII-XIX ғасырлар аралығында өмір сүрген Жарас бақсының нарқобызы. «Жарас бақсының нарқобызы алты ұрпаққа тәбәрік болған. Оны үлкен ата Жарастан – Бейсенбет, одан – құлтас, одан – Бердібек, одан – Бижан сақтап келген. Бақсылар әулетіндегі осы ұстаным 1942 жылдан бастап үзілді. Бақсылар әулетіндегі соңғы бақсы екінші дүниежүзілік соғыста майданда қаза болды» деп көрсетеді өнертанушы З.Жәкішева. Аталған нарқобыз ұзақ жыл құрым киізге оралып көне қонысқа жерленген. Қазақтың халық музыка аспаптары музейіне тапсыруға келісімін берген Жарас бақсының ұрпақтары нарқобызды қошта-сып, бірнеше шақырымға дейін жылап-сықтап шығарып салған екен. Арқасында қобыз аспабы бейнеленген бақсы тас мүсіні де ғалымдардың ерекше назар аудартады. Бұғының мүйізінен, құстың қауырсынан жасалған бақсы бас киімдері де ерекше көңіл бөлдіреді.

Енді мына бір құнды дерекке мән берсек. Күлтегін бітіктасында көне түрік жазуымен «Күлтегіннің жаны Тәңірге ұшты» деген жолдар бар. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс қағанның да өмірден озғандығы жанының Тәңірге ұшып кеткендігімен айтылады. Ақтық демі таусыларда «кеудесінен пыр деп ұшқан» Кемпірбай ақынның көк ала үйрегін есіңізге түсіріңіз. Киелі рух құс бейнесінде қолдайды және жандары да құс болып ұшып кетеді. Шыңғыс қағанның жебеушісі (киелі рух) Ақсұңқар құс болғандығы да белгілі. Сол сияқты Күлтегін бейнеленген тұғыртастың жоғарғы жағында құстың бейнесін ұшыратамыз. Көне түрік ғұрыптық кешендерінде қолына құс ұстаған мүсін тастар ара-тұра кездесіп қалады. Шығыстанушы Напил Базылхан бұл туралы былай дейді: «Біздің қазіргі қазақ тіліндегі құт қону, басына бақ құсы қону деген тіркесінде кездесетін «құт» сөзі – «құс қону, тәңірден береке келіп қону, көктен құт түсу» деген мәнде қолданылғанда, құттың өзі тәңірлік сый-сияпаты деген танымнан қалғандығына қарап, соның сарқыншағы деп айтуға итермелейді. Байырғы көшпелілерде, әсіресе, түрік дәуірінде бақсы-шамандарда бүркіттің тұяғы, қанаты, қауырсыны «құт»-пен тілдесу (алтайша «құш пөрік»)– кам, шаман, бақсылардың

бөрігі) «құтыру» үшін қолданылды. «Құтыру» (саха-якуттарда бақсының ойыны «құтырар») деген сөзді бүгінгі түсінікпен жүйке ауруы деп қабылдамаған дұрыс, «дауылда немесе жазғытұрым ит пен бала құтырады» дегенмен салыстырыңыз. Киелі рух әртүрлі аң-құс бейнесінде өмір сүреді. Түркілердің көк бөрісін, Абылайдың ақ бурасын, Жамбылдың қызыл жолбарысын, Кемпірбайдың көк ала үйрегін айтсақ та жеткілікті. Тәңірік түсінікте «құт» (жан, аруақ), сұс, сүне, йұла т.б. атаулары адамның жаны, аруағы Тәңірден құт болып көктен келеді, жерге құт болып қонады да, одан өлгенде құты қашып, жаны ұшып (көне түрік бітіктастарында: ұча барды) кетеді» [5]. Сақ дәуіріндегі қанатты пырақ, қанатты барыс тәрізді зооморфты бейнелердің де құспен қатыстылығы зерттелуі тиіс. Шумер ескерткіштерінде көрініс табатын қасиетті ағашқа тәу етуші құс кейіптегі адамдар бақсылар болуы мүмкін бе? Қазақ даласындағы бақсылардың да басына қауырсын таққандығы туралы этнографиялық деректер жоқ емес. Америкалық үндістердің көсемдері бастарына құс қауырсынынан «тәж» кигендігі баршаға мәлім. Расында, күн сәулесіндей шашыратыла тағылатын қауырсындар дами келе тәжге айналмады ма екен деген ой да туындайды. Сонымен, бақсы бастағы қауырсындар бақсылардың Тәңірмен, о дүниемен, киелі рухтармен байланысқа түсуге көмектесетін құрал қызметін атқарған деген жорамал жасаймыз. Айта кетерлік тағы бір жайт, шумерлердің, сақтардың ескерткіштерінде қос басты бүркіт бейнесі жиі кездеседі. Бұл ескі түріктер танымындағы ерліктің, жауынгерліктің символы іспетті. Шыңғыс және оның ұрпақтары құрған Алтын Орданың мұрагері болып қалған Ресей империясы қос басты қыран символын өздерінің мемлекеттік рәмізге айналдырғанын көреміз. Бүгінгі Ресей ФР мұны өздерінің мемлекеттік рәмізі ретінде әлі күнге қолданып келеді. Көк түріктер аспан әлемінің құдіретті иесі ретінде қабылдаған аждаһа образын қытайлар мемлекеттік символ деңгейіне көтергенін көріп отырмыз. Аждаһа суреттері де көшпенділердің ғұрыптық кешендерінде, өзге де әртүрлі ескерткіштерінде молынан ұшырасады. Көк бөрі ұғымы туралы да аз-кем тоқтала кеткенді жөн көрдік. «Бөрілі менің байрағым» деп арқалы Сүйінбай ақын жырға қосқан көк түріктердің байрағында бөрі сұлбасы тектіліктің, қайсарлықтың, табиғаттың төл перзентіне тән азаттықтың нышаны болды. Герадот өз жазбаларында азиялық скифтердің ішінде күндіз адам, түнде бөрі болып өзгертін тайпалардың бар екендігін жазады. Бұл бөрі тотемді көшпелілер туралы аңыздың Еуропаға жеткен бір нұсқасы болса керек. Әлкей Марғұлан да өз еңбектерінде бөрі тотемі, бөрілі байрақ қашалып салынған жартастағы петроглифтер жайында арнайы тоқталып, зерттегенін айта кеткен жөн [6].

Ертедегі сақ-ғұн дәуірінен бастап бүгінге дейін қайтыс болған адамның оңған-рухын құрметтеп, ескерткіш қою, қоршап қорған салу, кейінірек тіпті әулиелерге мазар тұрғызу рәсімдер халықтық санамызда жаңғырып, заманалар толқынында кезең-кезеңімен жаңа сипат алуда. Осылардың ішінде бізге қаз-қалпында жеткен ас беру дәстүрінің маңызы айрықша. Қазақтарда сақталынған «Өлі разы болмай, тірі бойымайды», «Аруақ атқан оңбайды...» деген сөз оралымдары да осы дәстүрдің семантикалық сырын аша түскендей. Сонау қола дәуірінен бастап орта ғасырға дейінгі аралықтағы жерлеу орындарының барлығында дерлік марқұммен бірге ыдыс-аяқтардың қоса көмілгендігін аңғару қиын емес. Ыдыстардың нендей мақсатпен мәйітпен қоса жерлеу орнына қойылғандығын нақты анықтау мүмкін болмай отыр. Әйтсе де, көпшіліктің пікірінше бұл ыдыстар о дүниедегі өмірге қажетті мүлік есебінде қойылған деп танылуда. Біздіңше, мүрдемен бірге жерленген ыдыстар мен ас беру рәсімі арасында қандай да бір тығыз байланыс бар. Ыдысты мәйітпен қоса көмгенде «арты қайырлы болсын», «ұрпақтары ырысты болсын», «аруаққа арнап берілген ас қабыл болсын», «тұқымдарына құт қонсын» деген тілектер айтылып, жақсылық ниет етілуі мүмкін. Қазақтың оңтүстік өңірлерінде бұл дәстүрдің керісінше сипаты сақталған. «Әулетте енді өлім осымен тоқтасын» деп ниет етіп, зират ақымына құлып тастайды. Ыдыс – ежелден құт-берекенің, ырыс-ынтымақтың, тоқшылық-тыныштықтың белгісі. Қазақ ешқашанда қазан мен бесікті жауға қалдырмаған. Қарғыстың ең үлкенін айтқанда «Қазаның төңкерілсін!» дейді екен. Қазақстанның Атырау облысында артында тұяғы жоқ, тұқымсыз қалғандардың топырағының үймесіне қазанды төңкеріп көму дәстүрі күні кешеге дейін жалғасып келіпті. Сол себепті, қазақ жайшылықта қазанды төңкеріп қоймайтын болса керек. Сібірдегі түрік халықтарында аруақтар үшін зират басына ас-су қою дәстүрі сақталған. Күлтегін ғұрыптық кешенінен құрбандық ыдыстары табылған болатын. Қазақ халқы ас беріп, құрбандық шалуға мүмкіндік болмаған жағдайда жеті шелпек пісіріп таратады, аруақтарға арнап иіс шығарады. Көңіл, ниетке ата-баба рухтары разы болады деп сенеді. Ұлтымыздың тарихында аты аңызға айналып, алты алашқа тараған ас беру рәсімдері көп. Мысалы,

ақта-төк баршылықты әйгілеген Сағынайдың асы, жұттың, аштықтың болатынын алдын ала біліпкөзі тірісінде өзі ұйымдастырып жасатқан Мәшһүр Жүсіптің асы.

Көне түрік ғұрыптық кешендерінің этносемантикасының кейбір қырлары әлі күнге толық анықталмаған. Бұл тарапта культтік табыну орындарының құрылымдық функциясын дәлме-дәл айқындаудың, шығыс және батыс дереккөздерін сүзгіден өткізіп, көшпелілер дүниетанымы туралы деректердің қорын молайтудың, археология және этнология салаларын бір-бірімен тоғыстыра, салыстыра қарастырудың, фольклор және шежірелік ауызша және жазбаша деректерді жүйелеудің, түрлі салаларды жұмылдыра бір ізге түсіріп, кешенді жұмыс жүргізудің көп көмегі тимек. Осындай жан-жақты зерттеу ғана түріктану саласындағы қордаланған көптеген мәселелердің түйінін шешеді деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бутанаев В.Я., Молдобаев И.Б. Киргизско-хакасские этнокультурные связи // Историко-культурные связи народов Южной Сибири. – Абакан, 1988. – 35 с.
- [2] Симчит, Кызыл-Маадыр Авый-оолович. Лексика шаманизма в тувинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Симчит Кызыл-Маадыр Авый-оолович; [Место защиты: Ин-т языкознания РАН]. – М., 2010. – 27 с.
- [3] Жәкішева З.С. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Алматы: Алматыкітап, 2009. – 64-67 бб.
- [4] Гумилев Л.Н. Көне түркілер. – Алматы: Білім, 1994. – 73-84 бб.
- [5] Базылхан Н. Көне түрік этнографиясының бітіктастардағы деректанулық негіздері // «Шығыс» ғылыми басылым. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – № 1. – 139-148 бб.
- [6] Маргулан А.Х. Сочинения в 14 томах. – Т. 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением вольчега тотема. – Т. 4. Каменные изваяние Улытау / Сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы, 2003. – 50 с. + вкл. 246 с.

REFERENCES

- [1] Butanaev V.Y., Moldobaev I.B. Kyrgyz-khakass ethno-cultural context // historical and cultural relations of the peoples of South Siberia. Abakan, 1988. 35 p. (in Russ.).
- [2] Simchit, Kyzyl-Maadyr Avy-oolovich. Vocabulary Tuvan shamanism: abstract dis. ... The candidate of philological sciences: 10.02.02. Simcha Kyzyl-Maadyr Avy-oolovich; [A protection Place: Institute of Linguistics]. M., 2010. 27 p. (in Russ.).
- [3] Zhakishева Z.S. Қазақтың destyрli muzykalyk aspaptary. Almaty: Almatykitap, 2009. 64-67 p. (in Kaz.).
- [4] Gumilev L.N. Kөne tyrkiler. Almaty: Bilim, 1994. 73-84 p. (in Kaz.).
- [5] Bazyлhan N. Kөne tyrik etnografiyasynyn bitiktastardaғы derektanulyk negizderi. "Shygys" ғыlymi basylym. Almaty: Dyke-Press, 2004. N 1. 139-148 p. (in Kaz.).
- [6] Margulan A.H. Works in 14 volumes. Vol. 3. Petroglyphs Saryarki. Engravings depicting volcheга totem. Vol. 4. Stone statue Ulitau. Comp. YES I A.M. Margulan, D. Margulan. Almaty, 2003. 50 c. + On 246 p.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНОСЕМАНТИКИ В ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ТРАДИЦИИ

Арман Аубакир

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: древнетюркские культово-поминальные комплексы, археология, этнография, тюркология, монголоведение, Средняя Азия, Казахстан, тюркские народы, обычаи, мировоззрение.

Аннотация. Автор раскрывает некоторые этносемантические особенности древнетюркского культово-поминального комплекса. В статье представлен новый взгляд на некоторые обычаи, существовавшие в общественно-социальном строю древних тюрков и культово-поминальных комплексах, а также приводятся примеры преемственности в обычаях тюркских народов.

Поступила 12.01.2015г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Әбсаттар қажы Дербісәлі. Марокко мен Испаниядағы жәдігерліктеріміз.....</i>	5
<i>Камалов А.К. Советтік Азияға миссия: АҚШ-тың вице-президенті Генри Уоллестін Сібірде, Өзбекістанда және Қазақстанда (1944 ж.).....</i>	17
<i>Кәрімова Р.О. Шығыс Түркістанда маталарды өндіру: дәстүр сабақтастығы.....</i>	22
<i>Сүгірәлинов М.М. Ауғаныстан Хазарейлері.....</i>	28

ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУ

<i>Сағындықова Н.Ж. Ахмед Йүгнеки (Югнеки).....</i>	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж. Көне заманның шығармашылық демі.....</i>	47
<i>Батырхан Б.Ш., Тоқтарбекова Л.Н. Фирдаусидің «шаһнама» дастанындағы даналық ойлар.....</i>	56
<i>Ошан Ж. Көне тарихи жәдігерден қалған жалғыз парак.....</i>	60
<i>Қамбарбекова Ф.Ә. «Иншай Тахир Вахид» – Қазақстан және Орталық Азия тарихын зерттеудегі дереккөз ретінде.....</i>	67
<i>Молотова Э.М. Бурхан Киличе ад-дин туралы тарихи шығармалардан ақпарлар.....</i>	76
<i>Каримова З.К. XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар байланыстары Молла Абд әл-Әлімдің «Ислам-наме» дереккөзінде.....</i>	79

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Молотова Г.М. Уйғыр фольклорына үнді-араб-иран-түрік қарым-қатынасы.....</i>	85
<i>Юсупов Р. XX ғасырдың басындағы Шығыс Түркістандың әдеби жағдайы.....</i>	90
<i>Дюсенов Б.Д. ««Китаб ад-Дурра...» сөздігіндегі адамға қатысты сөздердің этнолингвистикалық сипаты».....</i>	94
<i>Масимова Х.В. Жазба ескерткіштердегі етістіктің Рай және Егіс, Жақ-сан категориялары.....</i>	99
<i>Баратова Ш.Б. Қазіргі қазақ және ұйғыр поэзиясында қара өлең ұйқасы және шалыс ұйқастың даму ерекшеліктері.....</i>	106

ҚАЗІРГІ ШЫҒЫСТАНУ ОЙЫ

<i>Джалилов З.Г. Хариджизм: радикалды исламның генезистік тарих дамуында.....</i>	111
<i>Мансурова А.С. Діни толеранттылық және діни диалог ара шарттар глобалдық нақтылықта.....</i>	117
<i>Байдаров Е.Ұ. Қазақстан қоғамының этноәлеуметтік және этноконфессионалды тұрғысындағы өзбек этникалық тобының орны.....</i>	123
<i>Дүйсен Ф.М. Орталық Азия және Үндістанның туризм мен рекреация саласындағы ынтымақтастығының болашағы: жағдайлары және ресурстары.....</i>	135
<i>Шаймарданова Н.Ж. Келіспеушілік пен қарама-қайшылық контекстіндегі жапон-корей қарым-қатынастарының тарихы.....</i>	142
<i>Руденко Е.И. Жаһандық оңтүстік азиялық шетжұрт: қалыптастыруы, сыныптамасы, маңыздылығы.....</i>	147
<i>Хаджиева Г.У. Дамушы мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жаңаруын зерттеудің теориялық аспектілері.....</i>	155
<i>Мадалиева Ж.К. Мифология мәдениеттің тарихи серпінділігінде.....</i>	162

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

<i>Муратбекова А.М. Қытай–Үндістан қарым-қатынастарындағы территориялық шиеленістер.....</i>	169
<i>Қоңырбай Ә.Р. Жаңа Жібек Жолының қалыптасуы: экономикалық потенциал мен Қазақстан үшін перспективалар.....</i>	176
<i>Бәтенова А.Ж. Саяси жаңару саясаты жүргізілген Жапония (1797–1900 жж.).....</i>	186
<i>Мукатова Ә. Сәйкестік зерттеу тұжырымдамасына шыққан көзқарас: тарихнама аспекті.....</i>	192
<i>Әубәкір А. Көне түрік ғұрыптық кешендері этносемантикасының кейбір қырлары.....</i>	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Көкенова А.Т., Әбілкасым А.Б. Инновациялық іс-әрекетті мемлекеттік қолдау – ғаламдастыру жағдайында ұлттық экономиканың тиімділігін арттыру факторы ретінде.....</i>	203
<i>Әбіқаева М. Қазақстан Республикасында энергетика келешегінің дамуы мен қуат үнемдеу әлеуеті.....</i>	207
<i>Алауханов Е.О. Отандық қылмысты зерттеулерінің дамыту жолдары. Жетістіктері және мәселелері.....</i>	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салиш С., Сагиева А.Т. «Білім беру сапасы»: негізгі тәсілдер және түсіндірмелер.....</i>	215
<i>Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Дүниетаным қалыптасуындағы дұрыс ойлаудың орны мен мәні жайлы.....</i>	220
<i>Досжан Р.К. Абай Құнанбаев шығармашылығындағы жастарды тәрбиелеудегі білім және еңбек идеясы.....</i>	227

<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.Қ., Есмағұлова Н.Д.</i> Ықпалдасу шарттарындағы Қазақстан мен	
Польшаның әлеуметтік-экономикалық мәселелері.....	231
<i>Жанақова Н.Т.</i> Тың игеру науқаны және қазақ тілінің тағдыры.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Қазақстан Республикасындағы психологиялық қызметтің ролі.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Шығыр қондырғысы және оның қолданыс аясы.....	247
<i>Көкенова А.Т., Ағмасова Г.С.</i> Әлеуметтік қорғау модельдерінің дамуындағы негізгі тенденциялар.....	255
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Ағылшын тілі пәнін өту барысындағы жобалап оқыту әдісін қолданудың өзектілігі.....	260
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Исаева Н.</i> Қыш өңдеу шебері Абай Рысбековтың этнодизайндық шығармашылығы.....	263
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытов пьесаларындағы әлеуметтік қайшылық шындығы.....	266
<i>Шамахова А.</i> Өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік уақыт пен көркемдік қиял	
(Шыңғыс Айтматовтың «Жан пίδα» романы бойынша).....	274
<i>Көкенова А.Т., Ағмасова Г.С.</i> Инновациялық әлеуметті бағалаудың әдістемелік негіздері.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамұратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Төреқұлова Д.М., Жұманова Б.К.</i> Халықтың келешік деңгейін қысқарту үшін бюджеттен бөлінген қаражатты жоспарлау мен игеру.....	286
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Дәулет Г.</i> Зергер Қалмырза Тасовтың этнодизайндық шығармашылығындағы ұлттық дәстүрдің жалғастығы.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытовтың драматургиясы: классикалық дәстүр және суреткерлік дүниетаным сипаты.....	300
<i>Шамахова А.</i> Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы (Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романы бойынша).....	305
<i>Смағұлова Г.Н.</i> Құндылықтар әлеміндегі «сұлулық» концептісі.....	311
<i>Ауелгазина Т.К.</i> Мәңгілік ел идеясы – Қазақстандық патриотизмнің түпқазығы.....	317
<i>Шойбекова Ғ.Б.</i> Дыбыстар сәйкестігінің лексикалық құрамды толықтырудағы ролі.....	321
<i>Қабдылқызы А., Бұғыбаева Ж.</i> Туынды топонимдердің нөлдік жұрнақ арқылы жасалуы.....	325

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ

<i>Дербисали А.Б.</i> Наши реликвии из Марокко и Испании.....	5
<i>Камалов А.К.</i> Миссия в Советскую Азию: вице-президент США Генри Уоллес в Сибири, Узбекистане и Казахстане (1944 г.).....	17
<i>Каримова Р.У.</i> Производство тканей в Восточном Туркестане: преемственность традиций.....	22
<i>Сугралинов М.М.</i> Хазарейцы Афганистана.....	28

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Сагандыкова Н.Ж.</i> Ахмед Йугнеки (Югнеки).....	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж.</i> Творческое дыхание далеких эпох.....	47
<i>Батырхан Б.Ш., Токтарбекова Л.Н.</i> Мудрые изречения Фирдоуси в поэме «Шахнаме».....	56
<i>Ошан Ж.</i> О сохранившемся древнеисторическом документе.....	60
<i>Камбарбекова Г.А.</i> «Иншай Тахир Вахид» – как источник по истории Казахстана и Центральной Азии.....	67
<i>Молотова Э.М.</i> Сведения из исторических сочинений о Бурхан ад-дин Киличе.....	76
<i>Каримова З.К.</i> Казахско-дзунгарские взаимоотношения в XVIII веке в историческом сочинении «Ислам-наме» Моллы Абд аль-Алма.....	79

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Молотова Г.М.</i> Индо-арабо-иранское влияние на уйгурский фольклор.....	85
<i>Юсупов Р.К.</i> Литературная среда Восточного Туркестана начала XX века.....	90
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Этнолингвистическая характеристика терминов о человеке в словаре «Китаб ад-Дурра...».....	94
<i>Масимова Х.В.</i> Категория залога, времени и степени в письменных памятниках.....	99
<i>Баратова Ш.Б.</i> Особенности развития рифмы в современной казахской и уйгурской поэзии.....	106

СОВРЕМЕННАЯ ВОСТОКОВЕДНАЯ МЫСЛЬ

<i>Джалилов З.Г.</i> Хариджизм: к истории генезиса и развития радикального исламизма.....	111
<i>Мансурова А.С.</i> Религиозная толерантность и религиозный диалог в условиях глоболизирующей реальности.....	117
<i>Байдаров Е.У.</i> Роль узбекской этнической группы в этносоциальном и этноконфессиональном разрезе казахстанского общества.....	126
<i>Дуйсен Г.М.</i> Перспективы сотрудничества в индустрии туризма и рекреации Центральной Азии и Индии: условия и ресурсы.....	135
<i>Шаймарданова Н.Ж.</i> Ретроспектива японо-корейских отношений в контексте существующих разногласий и противоречий.....	142
<i>Руденко Е.И.</i> Глобальная южно-азиатская диаспора: формирование, классификация, значение.....	147
<i>Хаджиева Г.У.</i> Теоретические аспекты исследования социально-экономической модернизации развивающихся стран.....	155
<i>Мадалиева Ж.К.</i> Мифология в исторической динамике культуры.....	162

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Муратбекова А.М.</i> Территориальный спор в китайско-индийских отношениях.....	169
<i>Конырбай А.Р.</i> Формирование Нового Шелкового Пути: экономический потенциал и перспективы для Казахстана.....	176
<i>Батенова А.Ж.</i> Политическая модернизация Японии (1797–1912 гг.).....	186
<i>Мукатова А.М.</i> Примордиалистский подход в изучении концепта идентичности: историографический аспект.....	192
<i>Аубакир А.</i> Некоторые аспекты этносемантики в древнетюркской традиции.....	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Кокенова А.Т., Абилкасым А.Б.</i> Государственная поддержка инновационной деятельности как фактор роста эффективности национальной экономики в условиях глобализации.....	203
<i>Абикаева М.</i> Перспективы развития энергетики и потенциал энергосбережения в Республике Казахстан.....	207
<i>Алауханов Е.О.</i> Пути развития отечественной криминологии. Достижения и проблемы.....	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салиш С., Сагиева А.Т.</i> «Качество образования»: основные подходы и трактовки.....	215
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i> О месте и роли здравого смысла в становлении мировоззрения.....	220
<i>Досжан Р.К.</i> Идеи знания и труда в творчестве Абая Кунанбаева в воспитании молодежи.....	227
<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.К., Есмагулова Н.Д.</i> Социально-экономические проблемы Казахстана и Польши в условиях интеграции.....	231

<i>Жанакова Н.Т.</i> Освоение целины и судьба казахского языка.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Роль психологической службы в Республике Казахстан.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Чигирь – водоподъемное устройство и его объект использования.....	247
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Основные направления развития моделей социальной защиты.....	254
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Актуальность использования проектных методов обучения на уроках английского языка.....	260
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Исаева Н.</i> Этнодизайнерское творчество мастера по керамике Абая Рысбекова.....	163
<i>Тебегенов Т.С.</i> Социальные противоречия в пьесах Жусипбека Аймауытова.....	266
<i>Шамахова А.</i> Жизненная правда на примерах красочного изображения времени и фантазий (по роману Чингиза Айтматова «Плаха»).....	274
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Методические основы оценки инновационного потенциала.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамуратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Турекулова Д.М., Жуманова Б.К.</i> Планирование и освоение бюджетных средств, выделенных на сокращение уровня бедности населения.....	286
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Даулет Г.</i> Приемственность национальных традиций в этнодизайнерском творчестве ювелира Калмырзы Тасова.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Драматургия Жусипбека Аймауытова: классические традиции и художественное мировоззрение.....	300
<i>Шамахова А.</i> Историческая правда в сюжете романа (по роману Чингиза Айтматова «И дольше века длится день»).....	305
<i>Смагулова Г.Н.</i> Особенности фразеологической репрезентации концепта «красота» в казахском языке.....	311
<i>Ауелгазина Т.К.</i> Идея Мәңгілік ел – как основа казахстанского патриотизма.....	317
<i>Шойбекова Г.Б.</i> Роль чередования звуков в пополнении лексического состава.....	321
<i>Кабдылқызы А., Бугыбаева Ж.</i> Образование производных топонимов с помощью нулевого аффикса.....	325

CONTENTS

TOPICAL ISSUES OF HISTORY

<i>Derbisali Abdsattar</i> . Our relics from Morocco and Spain.....	5
<i>Kamalov A.K.</i> Mission to the Soviet Asia: the Vice President of the United States Henry Wallace in Siberia, Uzbekistan and Kazakhstan (1944).....	17
<i>Karimova Risalat</i> . Production of fabrics in the East Turkestan: the continuity of traditions.....	22
<i>Sugralinov Marlen</i> . Hazaras of Afghanistan.....	28

EAST SOURCE STUDY

<i>Sagandykova Nagima</i> . Ahmed Yugneki (Yugneki).....	38
<i>Tokhtabayeva Shayzada</i> . Creative breath of far eras.....	47
<i>Batyrkhan B.Sh., Toktarbekova Laura</i> . The Wise Sayings of Firdausi in «Shahname» Poem.....	56
<i>Oshan Zhanimkhan</i> . About the remained drevneistoricheskyy document.....	60
<i>Kambarbekova Gallia</i> . «Insha Tahir Waheed» – as a source on the history of Kazakhstan and Central Asia.....	67
<i>Molotova Elvira</i> . Data from historical compositions about Burkhan a hell dynes Kilich.....	76
<i>Karimova Zulfiyam</i> . Kazakh джунгарские relationship in the XVIII century in historical composition of "Islam-name" Malls Abd al-Alma.....	79

LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM

<i>Molotova Gulbahrem</i> . Indo-Arab-Iranian influence on the Uigur folklore.....	85
<i>Yusupov Rakhimzhan</i> . Literary environment of Eastern Turkistan in the beginning of the XX century.....	90
<i>Dyusenov Bagdat</i> . Etnolingvisticheskaya the characteristic of terms about the person in the dictionary "Kitab ad-Durra...".....	94
<i>Masimova Halminam</i> . Category of mortgage, to time and degree in writing monuments.....	99
<i>Baratova Shairyam</i> . Features of development of a rhyme in modern Kazakh and Uigur poetry.....	106

THE MODERN EAST THOUGHT

<i>Jalilov Zaur</i> . Haridzhizm: the history of genesis and development of radical islamizm.....	111
<i>Mansurova Asseli</i> . Religious tolerance and religious dialogue in the conditions of the globalizing reality.....	117
<i>Baydarov Erkin</i> . The role of the Uzbek ethnic group in the ethno-social and ethno-confessional context of Kazakhstan's society.....	123
<i>Duisen M. Galymzhan</i> . Prospects for Cooperation in the Travel and Tourism Industry of Central Asia and India: Conditions and Resources.....	135
<i>Shaimardanova Nazigul</i> . Retrospective of Japanese-Korean Relations in the Context of Differences and Contradictions.....	142
<i>Yelena I. Rudenko</i> . Worldwide South Asian Diaspora: Emergence, Classification, Significance.....	147
<i>Khadzhiyeva Gulzhahan</i> . Theoretical aspects of research on socio-economic modernization of developing countries.....	155
<i>Madaliyeva Zhanyl</i> . Mythology in historical dynamics of culture.....	162

YOUNG SCHOLARS RESEARCHES

<i>Muratbekova Albina</i> . Territorial disputes in the China-India relations.....	169
<i>Adilet R. Konirbay</i> . The formation of New Silk Road: economic potential and perspectives for Kazakhstan.....	176
<i>Batenova Alua</i> . Political modernization of Japan (1797–1912).....	186
<i>Mukatova Aliya</i> . Primordial approach to the study of the concept of identity: historiographical aspect.....	192
<i>Armand Aubaquir</i> . Some aspects of ethnosemantics in drevnetyurksky tradition.....	196

* * *

<i>Saparbaev B.A., Kokenova A.T., Abilkasym A.B.</i> State support of innovative activity – as factor of growth of efficiency of national economy in the conditions of globalization.....	203
<i>Abikayeva M.</i> Prospects of development of energy and potential of energy-savings in Republic of Kazakhstan.....	207
<i>Alaukhanov E.O.</i> The way of development of criminology. Achievements and challenges.....	211
<i>Almurzayeva B.K., Kubiyeva V.A., Salish S., Sagiyeva A.T.</i> «Quality of education»: basic approaches and interpretations.....	215
<i>Ayupova Z.K., Kussainov D.U.</i> About the place and role of the common sense in the formation of outlook.....	220
<i>Doszhan R.K.</i> The ideas of knowledge and work for youth education in the oeuvre of Abay Kunanbaev.....	227
<i>Yegemberdieva S.M., Abdramanova G.K., Yesmagulova N.D.</i> Social and economic problems of Kazakhstan and Poland in integration conditions.....	231
<i>Zhanakova N.T.</i> Mastering of virgin soil and fate of Kazakh.....	238

<i>Baybekova M.M., Anarbayev Z.Z.</i> A role of psychological service in the Republic of Kazakhstan.....	243
<i>Kartayeva T.Ye.</i> Chyhir – water-lifting device and its use of the object.....	247
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Main directions of development of models of social protection.....	254
<i>Nakhypbekova E.</i> Relevance of using project methods at the English lessons.....	260
<i>Yeralin K., Kozhamkulova B., Isaeva N.</i> Ethnodesigner art of ceramic master Abai Rysbekov.....	263
<i>Tebergenov T.S.</i> Social contradictions in the plays of Zhusipbek Aymaulytov.....	266
<i>Shamakhova A.</i> A true example of colorful images and fantasies (based on the novel of Chingiz Aitmatov "Block").....	274
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Methodical bases of the assessment of innovative potential.....	279
<i>Tastanbekova K.N., Shamuratova N.B., Babazhanova Zh.A., Turekulova D.M., Zhumanova B.K.</i> Planning and mastering of budgetary funds allocated on reduction of poverty level of the population.....	286
<i>Yeralin K., Kozhamkulova B., Daulet G.</i> Succession of national traditions in the ethnodesign art of jeweler Kalmyrza Tasov.....	295
<i>Tebergenov T.S.</i> Dramaturgy of Zhusipbek Fymaulytov: classic traditions and artistic outlook.....	300
<i>Shamakhova A.</i> Historical truth in the plot of the novel (based on the novel by Chingiz Aitmatov "Day lasts more than a hundred").....	305
<i>Smagulova G.N.</i> Features frazeologičeskoj representation of the concept of "beauty" in Kazakh language.....	311
<i>Auelgazina T.K.</i> the idea of the eternal people - as the basis of the Kazakhstan patriotism.....	317
<i>Shoibekova G.</i> The role of changing voices in enlarge of lexical composition.....	321
<i>Kabdylkzy A., Bugybaikyzy Zh.</i> The formation of derivative toponyms by using zero affixation.....	325

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

social-human.kz

Редактор *М. С. Ахметова*

Верстка на компьютере *Д. Н. Калкабековой*

Подписано в печать 04.02.2015.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.

21 п.л. Тираж 2000. Заказ 1.